

УДК [373.3:376-056.21.3].015.31:7

Тодосієнко Н.Л. Особливості формування естетичного сприймання у молодших школярів з особливими потребами засобами мистецтва / Н.Л. Тодосієнко // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна». Хмельницький, 2019. С.106-110. (індексується в міжнародній базі Index Copernicus).

Тодосієнко Н.Л.

Тодосиенко Н.Л.

Todosienko N.L.

Особливості формування естетичного сприймання у молодших школярів з особливими потребами засобами мистецтва

Особенности формирования эстетического восприятия у младших школьников с особыми потребностями средствами искусства

Features of formation of aesthetic perception in junior high school students with special needs of art

Ключові слова: естетичне сприймання молодших школярів, система інклюзивної мистецької освіти, діти з особливими освітніми потребами, мистецька діяльність, інтегративні художньо-педагогічні технології.

Ключевые слова: эстетическое восприятие младших школьников, система и инклюзивного художественного образования, дети с особыми образовательными потребностями, художественная деятельность, интегративные художественно-педагогические технологии.

Key words: aesthetic perception of younger students, inclusive art education system, children with special educational needs, artistic activity, integrative art and pedagogical technologies.

Анотація. В статті висвітлено проблему, що пов'язана з мистецьким розвитком дітей – формування естетичного сприймання у молодших школярів,

використання методів активізації, пов'язаних з мистецькою діяльністю, що заслуговує особливої уваги в системі інклюзивної мистецької освіти. Проаналізовано наукові роботи в галузі визначеної проблеми; охарактеризовано перспективні аспекти досліджуваної проблеми; висвітлено педагогічні умови формування і розвитку естетичного сприймання молодших школярів дитини з особливими освітніми потребами в системі інклюзивної освіти, використання методів активізації, пов'язаних з мистецькою діяльністю, інтегрованих художньо-педагогічних технологій, а також аналіз становлення естетичних цінностей, інтересів дітей молодшого шкільного віку за результатами апробованої нами методики комплексного застосування мистецтв.

Аннотация. В статье освещена проблема, связанная с художественным развитием детей - формирование эстетического восприятия у младших школьников, использование методов активизации, связанных с художественной деятельностью, заслуживает особого внимания в системе инклюзивного художественного образования. Проанализированы научные работы в области определенной проблемы; охарактеризованы перспективные аспекты исследуемой проблемы; освещены педагогические условия формирования и развития эстетического восприятия младших школьников ребенка с особыми образовательными потребностями в системе инклюзивного образования, использования методов активизации, связанных с художественной деятельностью, интегрированных художественно-педагогических технологий, а также анализ становления эстетических ценностей, интересов детей младшего школьного возраста по результатам апробированной нами методики комплексного применения искусств.

Abstract. The article highlights the problem associated with the artistic development of children - the formation of aesthetic perception in younger students, the use of methods of activation associated with artistic activity, which deserves special attention in the system of inclusive art education. The scientific works in the field of the identified problem are analyzed; perspective aspects of the studied problem are described; the pedagogical conditions of formation and development of aesthetic perception of younger

schoolchildren with special educational needs in the system of inclusive education, the use of methods of activation related to artistic activity, integrated artistic and pedagogical technologies, as well as the analysis of the formation of aesthetic values for children, their interest the results of our tried and tested method of complex application of arts.

УДК [373.3:376-056.21.3].015.31:7

Тодосієнко Наталія Леонідівна,

старший викладач кафедри

мистецьких дисциплін дошкільної та початкової освіти,

Вінницького державного педагогічного

університету ім. М. Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОГО СПРИЙМАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА

Вступ. Модернізація системи освіти в Україні, яка відбувається в останні роки, насамперед пов'язана зі змінами у змісті шкільного інклюзивного навчання та виховання школярів. Тут звертається увага на психічний та фізичний стан здоров'я учнів, усунення перевантажень, стимулювання досягнень дітей у різних сферах діяльності, забезпечення їх соціально-педагогічного захисту. Позитивним у системі освіти є те, що створюється рівний доступ до якісної освіти, стає можливим здійснення вибору навчального закладу та навчальної програми відповідно до особливостей дитини. Незважаючи на різноманітні позитивні зміни в системі інклюзивного навчання, є потреба звернути увагу на деякі аспекти: мистецький розвиток дітей з особливими освітніми потребами та створення умов для розвитку естетичного сприйняття у дітей в різних видах мистецької діяльності: розумовій та духовно-емоційній; підготовку кваліфікованих вчителів, які володітимуть методиками інклюзивного мистецького навчання та виховання.

Особливе значення в естетичному розвитку дітей відіграє саме початкова школа, яка закладає основу для духовності, інтелектуального та фізичного становлення особистості. На етапі навчання дитини в початковій школі формується

інтерес до мистецтва та художньо-творчої діяльності. У дітей молодшого шкільного віку формується цілісне світосприймання, розвиток естетичних смаків та ідеалів, особисте ставлення до культурних надбань суспільства.

Досвід багатьох країн свідчить про те, що інтеграція дітей, які потребують корекції духовно-емоційного та розумового розвитку, найкраще відбувається в школах, які приймають на навчання усіх дітей певного району чи громади без будь-яких обмежень. Саме в таких умовах діти, які потребують корекції духовно-емоційного або розумового розвитку, можуть досягти найвищих результатів в освіті та соціальній інтеграції. Діти із ЗПР цих форм можуть мати первинне порушення темпу формування емоційно-вольової регуляції, а на цій основі – малу працездатність, швидку втомлюваність, аритмію пам'яті, уваги. Доведено, що ці особливості психіки не впливають негативним чином на розвиток дітей. У галузі мистецької педагогіки теж є роботи, зорієнтовані на дітей та учнів із ЗПР.

Мистецтво є суттєвим засобом духовно-емоційного розвитку таких дітей, формує їх внутрішній світ мислення й сприймання, емоції та почуття, визначає систему цінностей, вказують роботи Т. Добровольської, М. Зикова, Л. Комісарової, І. Левченко, О. Медведевої, Л. Назарової, Е. Сурно. На важливу роль мистецтва у роботі з дітьми, що мають відхилення у розвитку, вказували представники зарубіжної спеціальної педагогіки, а також відомі психологи і лікарі: Л. Виготський, Ж. Демор, Е. Сегін, В. Кащенко. У цьому зв'язку суттєвим є судження Г. Падалки про інтегративний процес мистецького розвитку дітей, що включає як розумовий, так і емоційно-духовний компоненти [7]. Про необхідність проведення наукових досліджень саме з такими дітьми свідчить той факт, що порушення темпу психічного розвитку є достатньо масовою формою відхилень розумового та духовно-емоційного розвитку. На основі даних наукових досліджень, що присвячені дітям із затримкою психічного розвитку (ЗПР), можна стверджувати, що чисельність таких дітей постійно зростає.

Метою статті є дослідження проблеми, що існує і пов'язана з мистецьким розвитком дітей, формування естетичного сприймання молодших школярів, використання методів активізації, пов'язаних з мистецькою діяльністю, що заслуговує особливої уваги в системі інклюзивної мистецької освіти.

Відповідно поставленої мети нами визначено наступні завдання: проаналізувати наукові роботи в галузі визначеної проблеми; охарактеризувати перспективні аспекти досліджуваної проблеми; висвітлити педагогічні умови формування і розвитку естетичного сприймання молодших школярів дитини з особливими освітніми потребами в системі інклюзивної освіти, використання методів активізації, пов'язаних з мистецькою діяльністю, інтегрованих художньо-педагогічних технологій, а також аналіз становлення естетичних цінностей, інтересів дітей молодшого шкільного віку за результатами апробованих нами методик комплексного застосування мистецтв.

Дослідження містить в собі новизну, тому нами були покладені наступні припущення:

1) становлення естетичних цінностей особистості дитини з особливими освітніми потребами формується саме в початкових класах, де закладаються основи виховання, забезпечується інтелектуальне, духовне і фізичне становлення особистості;

2) використання мистецтва в процесі формування естетичного сприймання молодших школярів дитини з особливими освітніми потребами має інноваційне значення, стимулює розвиток пізнавальних, креативних здібностей учнів, здатність до творчого самовираження, потреб у художньо-творчій самореалізації.

Результати дослідження. Естетичне виховання особистості є предметом дослідження багатьох діячів педагогічної науки. Результати аналізу відповідних літературних джерел, ознайомлення з практикою роботи шкіл показують, що питання естетичного розвитку молодших школярів з особливими освітніми потребами у світлі сучасних концепцій ще не знайшло належного розв'язання, а технології, опанування дисциплін естетичного циклу не відповідають зростаючим вимогам сьогодення.

. На сьогодні у Міжнародній класифікації хвороб ЗПР отримала назву «Специфічні розлади розвитку навчальних навичок» (шифр F81, МКХ - 10) і розглядається тільки як навчальна проблема. Такий підхід не сприяє науковому розкриттю складності проблеми і, як зауважує О. Соколова, «ускладнює

можливість більш раннього виявлення порушення темпу розвитку у дітей» [10, с. 14]. Термін «мінімальна мозкова дисфункція» (ММД) є більш широким. Він включає малопомітні «субклінічні» розлади інтелектуальної діяльності у поведінці. Цей термін використовують сучасні клініцисти як показник незначного ураження мозку і як затримку темпу розвитку мозку. В деяких випадках використовується ще один термін «дефіцит активної уваги» (Lahey B., 1980, Sally E., 1984, Taylor A., 1986). Під терміном «затримка розвитку» розуміються синдроми тимчасового відставання розвитку психіки в цілому або окремих її функцій (моторних, сенсорних, мовленнєвих, емоційно-вольових). У той же час всі дослідження доводять, що діти із такими порушеннями мають достатній потенціал розвитку за умови створення сприятливих можливостей для його реалізації. У контексті вирішення проблеми мистецького розвитку таких дітей можна окреслити низку перспективних аспектів: – модернізація змісту мистецької освіти учнів із ЗПР. Суттєвим фактором такої модернізації є впровадження національної парадигми до освітнього процесу є розробка принципів відбору навчального матеріалу з урахуванням потреб мистецького розвитку особистості у розмаїтті різновидів художньої діяльності; – застосування нової методики, яка базується на художньо-образному засвоєнні світу; – розробка та впровадження у практику психолого-педагогічних умов, що сприятимуть розумовому та духовно-емоційному розвитку дітей.

В Україні дітей із ЗПР нараховується 12,2 % від загальної кількості (А. Колупасва) і тенденція до постійного зростання чисельності такої категорії дітей. Характеризуючи таких дітей, слід сказати, що вони мають несформовані психічні функції, що виявляється у слабкому розвитку пам'яті та уваги, недостатньому розвитку вербально-логічного мислення, відхиленнях у поведінці, складнощах у навчанні, що веде до шкільної дезадаптації. Саме тому, що зміни у психічній діяльності не такі великі і піддаються впливу, зусилля педагогів перш за все повинні бути спрямовані на розробку адекватних і ефективних програм мистецького розвитку таких дітей. Це важливо ще й тому, що парціальні порушення розвитку можуть бути компенсовані в адекватних до стану дитини психолого-педагогічних умовах. Але варто зауважити, що розробка проблеми

розвитку (розумового та духовно-емоційного) дітей із ЗПР у науковій літературі відбувалася залежно від професійної орієнтації дослідників — з педагогічної, психологічної, клінічної й музично-педагогічної точок зору.

У педагогічних дослідженнях діти із ЗПР виокремлюються серед невстигаючих учнів шкіл і характеризуються як ті, що «повільно навчаються», «мають психофізичні вади», із «специфічними труднощами у навчанні», «ускладненнями в оволодінні шкільними навичками», «порушеннями розвитку». Сьогодні всі ці визначення поступаються новому – «діти, які потребують корекції духовно-емоційного та розумового розвитку». Таким чином, зазначає А. Колупаєва, акцент зсувається від внутрішніх проблем дитини до системи освіти, яка надає їй підтримку в навчанні, визнає її потенціал та задовольняє всі її індивідуальні потреби [4]. У цьому зв'язку суттєвим є досвід зарубіжних країн, де створюється єдина освітня система, яка охоплює учнів різних категорій. Загальне бачення цього питання полягає в тому, що переважна більшість дітей, які потребують корекції розвитку, повинна мати можливість навчатися разом зі своїми однолітками у звичайних умовах.

Так, терміни «затримка темпу психічного розвитку», «затримка психічного розвитку» були сформульовані Г. Сухаревою. Більшість науковців завданнями своїх досліджень визначають клініко-нейропсихологічні характеристики тих дефектів, що ускладнюють існування дитини у соціумі, вивчають особливості порушення таких функцій, як: пам'ять, увага, мова, мислення, зоровопросторове сприймання. Вивчається також специфіка спілкування, ігрової діяльності (Н. Белопольська, Т. Власова, Ю. Дем'янов, Г. Жарєнкова, В. Лебединський, К. Лебединська, Ю. Максименко, М. Певзнер, С. Шевченко та ін.). У своїй більшості наукові роботи зорієнтовані на молодших школярів та підлітків. Інші науковці розробляють різні підходи психолого-педагогічного супроводу розвитку дітей, системи психокорекційних заходів з надання допомоги дітям із ЗПР в умовах їх інтеграції в освітній простір, які реалізують в системі освіти (С. Забрамна, О. Заширінська, М. Ільїна, І. Мамайчук, О. Соколова та ін.). В останні роки у поле зору науковців потрапили і діти дошкільного віку. Психологами були отримані дані про розвиток психічних функцій, причин, факторів та умов корекції затримки темпів

розвитку дітей (У. Ульєнкова, 1990; Н. Татенко, 1988; О. Соколова, 2000, та ін.), розглянута специфіка їх пізнавальної діяльності (Н. Борякова, 1983; К. Слепович, 1989, та ін).

Визначальною проблемою в галузі мистецької освіти, на що вказують праці Г. Падалки [7, с. 4], є проблема мистецького розвитку особистості школярів в інтеграції розумової та духовно-емоційної діяльності.

Термін «формування» має багато значень. В своїх дослідження Т.Голінська трактує його по відношенню до людини як придання кінцевої форми, здобуття повної зрілості, кінцевого розвитку. У педагогічній практиці «формування» набуває іншого змістовного значення, воно поглиблює феномен розвитку, який як відомо, детерміновано обставинами життєдіяльності людини, цілеспрямованими процесами виховання і навчання [3, с. 48].

Загальновідомо, під сприйманням слід розуміти процес безпосереднього відображення у свідомості людини предмета або явища у сукупності всієї багатоманітності його властивостей, які тісно пов'язані з іншими психічними процесами людської особистості (Б. Ананьєв, Р. Арнхейм, О. Бодалєв, О.Запорожець).Отже, сприйняття є цілісним актом, де відбувається пізнання не окремих якостей предмета, а пізнання його в цілому в багатоманітності всіх властивостей, з його фону. Воно структурне за законом єдності елементів; рухливе в часі і просторі; узагальнююче на відмінну від фото-теле-кібернетичного відображення; усвідомлене, тобто, коригується свідомість і пов'язане з минулим досвідом людини (Б. Андрієвський, Т. Голінська).

Таким чином, процес сприймання – вибірковий і зберігає у пам'яті незмінні образи предметів; апперцептивний, залежить від особливостей людини, яка сприймає; підкорений феномену установки, тобто, готовність особистості сприймати предмети певним чином. В своїх дослідженнях психологи виділяють основні етапи процесу сприйняття: схоплення, враження, впізнання, спостереження, розуміння.

Кожний вид естетичної діяльності супроводжується естетичним сприйманням, яке має в науковій літературі різні тлумачення. За В. Малаховим, – це здібність дитини до виділення в явищах дійсності і мистецтва процесів, властивостей, якостей, які

народжують естетичні переживання. На думку О.Торшилової естетичне сприймання це «спосіб особливої творчо-пізнавальної діяльності, навички оволодіння якою і формуються у процесі педагогічного впливу» [7, с. 11].

Сприйняття мистецтва індивідуальне, у кожного учня є свій улюблений вид мистецтва, тому залучення учнів до різних видів мистецтва, їх синтез розширює межі їх пізнавальних можливостей, ціннісних орієнтацій, асоціативних уявлень. До показників естетичного сприймання Г.Шевченко [9] відносить такі, як емоційність, оціночне відношення до предмета (на основі знань, емоційної пам'яті і досвіду), активна позиція (співпереживання).

Так, Л. Виготський відводив особливу роль у розвитку психічних функцій та активізації творчих проявів дитини з порушенням розвитку різним видам мистецтва (музиці, живопису, художньому слову, театру). Сучасні дослідження об'єктивно підтверджують позитивний вплив мистецтва на дітей з різними відхиленнями у розвитку. У процесі занять музикою, співом у дітей активізується мислення, формується цілеспрямована діяльність, стала увага. Заняття мистецтвом сприяють сенсорному розвитку дітей, диференціації сприймання, повільної уваги, комунікації, мови. У практиці реабілітації дітей з порушеннями розвитку та поведінки широко застосовують спеціальні види допомоги, насамперед арт-терапію (терапію мистецтвом), основними видами якої є терапія малюнком, музикотерапія (інструментальна та вокальна), танцювальна терапія, фольклоротерапія, казкотерапія, лялькотерапія.

З метою досягнення результатів дослідження нами було здійснено підбір, розробку й апробування комплексу методів формування та активізації естетичного сприйняття у дітей молодшого шкільного віку, а також емпіричне визначення становлення естетичних цінностей, формування художньо-естетичної оцінки, розвиток творчої діяльності учнів. А саме:

- *емпіричні* – опитування, спостереження, бесіди, аналіз результатів творчої діяльності дітей, педагогічний експеримент з метою визначення стану розвитку естетичного сприймання молодших школярів, дітей, які потребують корекції розвитку, проведення контрольного експерименту;

- *статистичні* – математична обробка результатів дослідження, яке тривало протягом 2015-2019 н. р. У контрольному експерименті взяли участь 134 особи, з них 80 третьокласників м. Вінниці та 54 учнів Гайсинського району Вінницької області. Формою роботи були обрані уроки мистецького циклу та позакласна виховна робота.

Під час дослідження формування естетичного сприймання у молодших школярів з особливими освітніми потребами з метою активізації естетико-виховного процесу на уроках мистецького циклу нами запропоновані наступні методи, прийоми, способи і вправи: естетична бесіда, мистецькі вправи, використання ІКТ, інтерактивні методи, мистецькі ігри, свята, дитячий фольклор, продукти дитячої творчості: малюнки, музичні імпровізації, малювання музики, розвиток творчих здібностей дітей. та ін.

Нами було проведено опитування дітей і з'ясовано дійсний стан сформованості естетичного сприймання. Як показало опитування, діти 7-9 років надають перевагу (61%) музично-естетичним враженням, які отримали завдяки засобам масової інформації. Невелика частина опитаних (24%) надає перевагу народному фольклору (пісенна творчість, живопис та ін.). Зовсім мізерна кількість виборів (14%) віддана класичним творам мистецтва.

Провідними засобами було дослідження використання проектних художньо-педагогічних технологій на уроках мистецького циклу: мистецькі ігри, творчі завдання, творчі вправи і завдання: «Намалюй музику», «Я і мистецтво», «Казка про музику», «Музичні кольори», метод малювання музики, метод гри, метод «інсценізації та театралізації», що сприяють активізації творчих здібностей і найбільш повному розкриттю потенційних можливостей дітей, які потребують корекції розвитку.

В результаті роботи за запропонованою нами методикою учні експериментальних груп продемонстрували позитивну динаміку та розвиток естетичного сприймання, певний зріст естетично-творчих здібностей. Результати контрольного зрізу в групах без стимулювання і активізації естетичного сприймання свідчать про те, що естетичне відношення та зацікавленість суб'єктів дослідження зростає, але формується повільно.

В контрольній групі до експерименту високий рівень розвитку естетичного сприймання простежувався у 3% учнів, достатньо високий – у 8%, середній – у 46%, низький – у 43%. Після експерименту: високий рівень – 4%, достатньо високий – 9%, середній – 47%, низький – 40%.

В експериментальних групах спостерігається зростання рівня розвитку естетичного сприймання молодших школярів. До експерименту: високий рівень – 3%, достатньо високий – 8%, середній – 46%, низький – 43%. Після експерименту: високий рівень – 8%, достатньо високий – 13%, середній – 47%, низький – 30%. Це свідчить про підвищення пізнавального інтересу та розвитку творчого потенціалу, усвідомлення естетичних цінностей у результаті цілеспрямованого впливу, який посилює їх становлення в учнів молодшого шкільного віку, визначає формування емоційного відгуку на твори мистецтва, художньо-естетичної оцінки явищ та мистецької творчої діяльності учнів початкових класів.

Отримані результати виявили певні зміни та позитивну динаміку. Результати експерименту показали зростання рівня естетичного сприймання, формування художньо-естетичної оцінки, включення дітей молодшого шкільного віку в мистецьку діяльність після проведення контрольного експерименту, але без спеціального стимулювання цей процес протікає досить повільно. Водночас, нами зафіксований зріст рівня естетичного сприймання пов'язаний із розвитком емоційно-почуттєвої сфери та творчого потенціалу молодших школярів, що зумовлено результатом застосування запропонованої методики активізації естетичного сприймання дітей молодшого шкільного віку засобами комплексу мистецтв. Як свідчать результати контрольного експерименту після використання методів стимуляції розвитку естетичного сприймання молодших школярів значно піднялися рейтинги естетично-ціннісних показників та компонентів, що свідчать про рівень естетичної культури дітей, а також знизилися рейтинги байдужості, нерозуміння творів мистецтва, показники інтересу до низькоякісних течій в мистецтві.

У результаті роботи за запропонованою нами методикою учні експериментальних груп продемонстрували позитивну динаміку та розвиток естетичного сприймання, зріст естетично-творчих здібностей. Результати

контрольного зрізу в групах без стимулювання і активізації свідчать про те, що естетичне сприймання та зацікавленість суб'єктів дослідження засобами мистецької діяльності зростає, але формується повільно.

Для доведення ефективності експериментальної методики ми застосували непараметричний критерій $T_{\text{спост.}}$. З наведених розрахунків $T_{\text{спост.}} = 56,16$, опираючись на табличне значення $T_{\text{спост.}} > T_{\text{табл.}}$, тому 0 -гіпотеза відхиляється, тому отримані результати вказують на якісні зміни та позитивну динаміку. Результати експерименту показали зростання рівня естетичного сприймання, художньо-естетичної оцінки, нами зафіксований зріст рівня естетичного сприймання пов'язаний із розвитком емоційно-почуттєвої сфери та творчого потенціалу молодших школярів, рівня естетичного виховання молодших школярів з особливими освітніми потребами, що зумовлено результатом застосування запропонованої методики активізації естетичного сприймання дітей молодшого шкільного віку засобами комплексу мистецтв.

Таким чином, педагогічний потенціал застосування мистецької діяльності у формуванні естетичного сприймання молодших школярів спрямований на розвиток естетичного, музичного та художнього сприймання дітей; формування естетичної орієнтації дітей: розповіді про мистецтво, естетичні бесіди, обговорення мистецької творчості; стимулювання мотивації навчальної діяльності, а саме створення ситуації успіху; пріоритет художньо-творчої діяльності – малювання музики, мистецька гра, цілеспрямоване стимулювання та активізація художньо-творчої діяльності дітей, які потребують корекції духовно-емоційного та розумового розвитку.

Висновки. Отже, спектр досліджуваних за останні роки проблем є досить широким, проте можна виокремити ключове питання, яке не тільки привертає особливу увагу дослідників, але й може презентувати гуманістичні орієнтири у навчанні, розвитку й вихованні мистецтвом дітей з особливими освітніми потребами.

Таким чином, проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми, але дає підстави для подальшого вивчення процесу естетичного виховання молодших школярів з особливими освітніми потребами, а інтеграція

дітей, які потребують корекції духовно-емоційного та розумового розвитку, найкраще відбувається в школах, які приймають на навчання усіх дітей без будь-яких обмежень. Саме в таких умовах діти, які потребують корекції духовно-емоційного або розумового розвитку, можуть досягти найвищих результатів в освіті та соціальній інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієвський Б.М. Взаємодії художньо-виразної мови музики та живопису в естетичному вихованні молодших школярів / Б.М. Андрієвський // Пед. науки : зб. наук, праць ХДУ. - Вип. 26. - Херсон, 2002. – С. 229-232.
2. Анищенко Н.В. Формирование художественного восприятия младших школьников средствами комплексного взаимодействия искусства: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н.В. Анищенко; НИИ педагогики. - Киев, 1992. - 18 с.
3. Голінська Т.М. Поліхудожній розвиток молодших школярів засобами інтеграції мистецтв / Т.М. Голінська // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наукових праць / Редкол. : Т.І. Сушенко (відпов. ред.) та інші. - Вип. 26. - Київ-Запоріжжя : ЗІПК, 2002. – С. 415-419
4. Колупаєва А. Інклюзивна освіта в контексті реалій сьогодення / А. Колупаєва // Практика управління закладом освіти. — К. : ТОВ «Міжнародний центр фінансово-економічного розвитку України», 2010. — № 4. — С. 8–12.
5. Масол Л.М. Методика навчання мистецтва у початковій школі / Упор. Л.М.Масол, О.В.Гайдамака, Е.В.Белкіна, О.В.Калініченко, І.В.Руденко. Х.: Ранок, 2006. - 256 с.
6. Олексюк О. Педагогіка духовного розвитку особистості: сфера музичного мистецтва : навч. посіб. / О.М. Олексюк, М.М. Ткач. — К. : Знання України, 2004. — 264 с.
7. Падалка Г. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. — К. : Освіта України, 2010. — 274 с.
8. Рудницька О.П., Миропольська Н. Е. Критерії музично-естетичного розвитку дітей / О.П. Рудницька, Н.Е. Миропольська // Початкова школа. – 1985. - № 3. - С. 38-43.

9. Соколова Е. Психология детей с задержкой психического развития : учеб. пособ. / Е.В. Соколова. — М. : Сфера, 2009. — 318 с.